

ВИХОВНІ ТЕХНОЛОГІЇ. ПОЗАШКІЛЬНА ОСВІТА

УДК 377.36:61:316.42

Світлана БУХАЛЬСЬКА,
кандидат педагогічних наук,
заступник директора
Рівненського державного базового медичного коледжу

Софія БУХАЛЬСЬКА,
студентка магістратури
зі спеціальності «педагогіка вищої школи»
Національного університету водного господарства
та природокористування

РОЗВИТОК КОМУНІКАТИВНИХ УМІНЬ СТУДЕНТІВ МЕДИЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ЗАСОБАМИ НАВЧАЛЬНОГО ТРЕНІНГУ

У статті актуалізовано проблему розвитку комунікативних умінь студентів медичних навчальних закладів. Розкрито зміст комунікативних умінь. Представлено план-конспект навчального тренінгу.

Ключові слова: комунікативні вміння, студенти медичних навчальних закладів, навчальний тренінг.

В статье актуализирована проблема развития коммуникативных умений студентов медицинских учебных заведений. Раскрыто содержание коммуникативных умений. Представлен план-конспект учебного тренинга.

Ключевые слова: коммуникативные умения, студенты медицинских учебных заведений, учебный тренинг.

The article is devoted to the problem of development of communicative skills of students of a higher medical educational institution. The content of communicative skills is revealed. A plan and a summary of the training are presented.

Key words: communicative skills, students of medical educational institutions, training.

Постановка проблеми. В одній із резолюцій Ради Європи, ухвалених на початку XXI століття, було визначено п'ять груп ключових компетентностей, котрими має опанувати сучасна молода людина. Серед них особлива увага приділялася компетентностям, що визначають володіння усним і письмовим спілкуванням. Отже, проблема розвитку комунікативних умінь учасників освітнього процесу

в психолого-педагогічній науці залишається актуальною, оскільки людина без спілкування не може повноцінно існувати в соціумі, працювати, творити, реалізуватись як особистість.

Для майбутніх медичних працівників комунікативні вміння (мовленнєве спілкування; культура спілкування; знання медичної термінології; доцільне використання невербальних засобів спілкування тощо) є однією зі складових професійної компетентності.

Зауважимо, що особливого значення набуває імплементація інтерактивних технологій навчання в освітній процес, яка зумовлює оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання, оптимізує процеси гармонійного особистісного розвитку. Саме тренінг як форма інтерактивного навчання сприятиме формуванню й розвитку таких якісних утворень, як умотивованість, компетентність, комунікативність, емоційна стійкість, толерантність. Тренінг насамперед орієнтований на постановку запитань та пошук відповідей, набуття вмінь і навичок практичного використання, наприклад, комунікативних умінь.

Аналіз наукових досліджень і публікацій свідчить про зацікавленість науковців вивченням дефініції «комунікативні вміння вчителя (викладача)». Зокрема, цей термін розглядається ними як: вміння встановлювати правильні взаємовідносини й перебудовувати їх відповідно до розвитку учнів (студентів) та їх вимог до нього (Н. Кузьміна); вміння впливати на учнів (студентів) насамперед словом (С. Бондаренко); узагальнений критерій сформованості комунікативної активності на поведінковому

рівні, способи моделювання процесу спілкування та його регуляції (Н. Косова); комунікативні вміння учнів (студентів) переносити відомі знання й навички, варіанти рішень, прийоми спілкування в умови нової комунікативної ситуації; вміння знаходити рішення для нової комунікативної ситуації, використовуючи комбінацію вже відомих ідей, знань, прийомів; уміння створювати нові прийоми для рішення конкретної комунікативної ситуації (А. Мудрик).

Дослідженням і розробкою сучасних інноваційних технологій освітньої галузі займаються зарубіжні та вітчизняні вчені В. Кремень, Н. Нічкало, І. Підласий, О. Пехота, Л. Подимова, М. Поташник, С. Сисоєва, В. Сластьонін, С. Сисоєва, наприклад, розглядає навчальний тренінг як педагогічну технологію, яка дозволяє відпрацьовувати вміння і навички виконання простих та складних видів професійної діяльності, наочно демонструє наслідки прийнятих рішень, реалізує можливість перевірки альтернативних зв'язків, дає змогу одночасно використовувати різну кількість методів ігрової діяльності, збільшуючи ефективність проведення практичних занять [9, с. 128].

Питання тренінгу розглядаються у працях зарубіжних та українських науковців. Так, Р. Баклі та Дж. Кейпл під тренінгами розуміють сплановані та систематичні зусилля щодо модифікації чи розвитку знань, умінь, установок людини засобами навчання, завдяки яким можна досягнути ефективного виконання одного чи декількох видів діяльності [4, с. 71].

Зазначимо, що в сучасних наукових дослідженнях виокремлено різновиди тренінгової практики, наприклад, «тренінг як інноваційна форма соціально-педагогічної роботи» (О. Безпалько) [3]; «активне соціально-психологічне навчання» (Т. Яценко); тренінг самосвідомості та особистісного росту (Н. Осухова); відеотренінг (Х. Міккін). Тренінгові технології широко використовуються в педагогічній практиці, зокрема розроблено та апробовано тренінги за такою тематикою: «Психолого-педагогічний тренінг як засіб гармонізації особистості майбутнього вчителя» (Г. Мешко, О. Мешко) [7]; «Тренінг як інноваційна методика навчання в системі післядипломної педагогічної освіти» (О. Оніщенко) [8]; «Комунікативна компетентність педагога: соціально-психологічний тренінг» (В. Федорчук) [10].

Разом із тим проблема розвитку комунікативних умінь студентів медичних навчальних закладів засобами навчального тренінгу в педагогічній практиці вивчена недостатньо.

Мета статті – на прикладі плану-конспекту навчального тренінгу продемонструвати можливість розвитку комунікативних умінь студентів медичних навчальних закладів засобами інтерактивного навчання.

Виклад основного матеріалу. Пропонуємо план-конспект навчального тренінгу з проблеми «Розвиток комунікативних умінь студентів медичних навчальних закладів засобами інтерактивного навчання дорослих».

Актуальність, інноваційність та адаптованість тренінгу. Комунікативні вміння розглядають інтегральну властивість особистості, в основу якої покладено комунікативні здібності й потреби, вольові якості та характерологічні риси, які формуються

у процесі комунікативної діяльності шляхом оволодіння знаннями й навичками та виявляються у міжособистісному спілкуванні. Слід зауважити, що міжособистісне спілкування охоплює передачу інформації, набуття знань, комунікативну взаємодію, пізнання співрозмовниками один одного. Відповідно передача інформації розглядається як комунікативний аспект спілкування; набуття знань – як когнітивний аспект; взаємодія – як інтерактивний; розуміння та пізнання – як психологічний аспект.

У процесі підготовки та проведення навчального тренінгу використано методики формування професійно-педагогічної комунікативної компетентності майбутнього вчителя (І. Когут) [5]; матеріали соціально-психологічного тренінгу «Комунікативна компетентність педагога» (В. Федорчук) [10]; адаптовані до заданої тематики інтерактивні технології навчання дорослих (С. Сисоєва) [9]; методичні рекомендації «100 експрес-уроків української» (О. Авраменко) [1].

Категорія учасників: студенти медичних навчальних закладів.

Кількість учасників: 7-15 осіб.

Кількість тренерів: 1 особа.

Час проведення: 90 хвилин.

Схема проведення тренінгу:

1) привітання учасників, представлення тренера, презентація програми тренінгу, мети і завдань, інформаційне повідомлення;

2) прогнозування очікуваних результатів проведення тренінгу;

3) визначення правил роботи в групі;

4) виконання інтерактивних вправ та завдань.

Мета і завдання: актуалізувати значущість комунікативних умінь студентів медичного навчального закладу як необхідну складову професійної компетентності медичного працівника; забезпечити умови для розвитку комунікативних умінь студентів засобами інтерактивного навчання дорослих; розширити можливості встановлення контакту в різних ситуаціях спілкування: «викладач–студент», «колега–колега»; відпрацювати навички розуміння інших співрозмовників, уміння слухати; активізувати процес самопізнання; розширити спектр творчих здібностей учасників тренінгу.

Очікувані результати тренінгу: розуміння ключових понять і категорій: «тренінг», «комунікації», «комунікативні вміння», «комунікативна компетентність», «комунікативна культура особистості», «інтерактивні технології навчання»; набуття комунікативних умінь у процесі виконання творчих завдань; формування позитивного діалогу на професійному та особистісному рівнях.

Необхідне забезпечення тренінгу: фліпчарт, маркери, приміщення на 15 осіб, для кожного учасника – ручка, записник, матеріали (інтерактивні вправи, інструкції).

Науково-інформаційний матеріал:

- комунікація (від лат. *communicatio* – єдність, передача, з'єднання, повідомлення) – процес обміну інформацією (фактами, ідеями, поглядами, емоціями тощо) між двома або більше особами, спілкування за допомогою вербальних і невербальних засобів із метою передавання та одержання інформації;

- *вербальна комунікація* (від лат. *verbalis* – словесний) – спосіб передачі інформації, що передбачає цілеспрямований словесний обмін певними повідомленнями, мовна сторона яких має ієрархічну структуру (від фонему до тексту й інтертексту) і виступає в різних стилістичних різновидах (розмовна й літературна мова, діалекти й соціолекти, різні стилі та жанри);

- *невербальна комунікація* – спосіб передачі інформації за допомогою системи немовних знаків, що слугують засобами для обміну інформацією між людьми (очі та контакт за допомогою погляду; обличчя та експресія обличчя; жести; пози; тактильні відчуття);

- *комунікативна компетентність* – здатність особистості застосовувати в конкретному спілкуванні знання мови, способи взаємодії із оточуючими й віддаленими людьми та подіями, навички роботи в групі, володіння різними соціальними ролями;

- *комунікативна культура особистості* – цілісне інтегральне динамічне утворення, яке дозволяє людині швидко й ефективно опанувати життєвий досвід за допомогою розвиненої загальної культури, адаптуючись таким чином у суспільстві;

- *інтерактивні технології* – ефективний засіб сумісного навчання (колективне або групове), в процесі якого відбувається постійна, активна взаємодія всіх учасників навчального процесу;

- *медичні терміни* – спеціальні слова або словосполучення, що дають точне визначення чи пояснення предметам, діям у галузі медицини.

Виконання практичних завдань тренінгу – інтерактивних вправ.

Вправа 1. «Презентація тренінгової сесії».

1.1. Ознайомлення із проблематикою, метою та завданнями тренінгу.

1.2. Наведення етичних правил групової роботи, що сприятимуть комфортній і безпечній атмосфері в групі, ефективній діяльності.

Процедура проведення:

1) тренер ознайомлює присутніх із базовими правилами групової роботи, зокрема: брати участь за принципом добровільності; поважати думки, почуття і переконання кожного; вміти вислухати; адекватно реагувати на дану вам характеристику, оцінку тощо; не критикувати і бути позитивним; зберігати почуття гумору.

Вправа 2. Знайомство, або «криголам».

Ім'я людини – найсолодший і найважливіший для неї звук будь-якою мовою (Дейл Карнегі).

2.1. Знайомство учасників тренінгу між собою.

2.2. Створення невимушеної робочої атмосфери.

Процедура проведення:

1) самопрезентація: впродовж двох хвилин учасники тренінгу почергово називають своє ім'я; пові-домляють про його походження та значення, а також відповідають на запитання: «Хто обрав вам це ім'я?», «Чому обрали саме його?», «Хто ще в родині носив/носить таке ім'я?», «Чи подобається вам ваше ім'я?»;

2) учасникам тренінгу рекомендовано назвати перелік імен, які популярні сьогодні, та підібрати кожному ім'я.

Рефлексія – 3 хвилини.

Вправа 3. «Вітання-побажання».

Без бажання все важче, навіть найлегше (Григорій Сковорода).

У бажаннях людини шукай її сутність (Бенедикт Спіноза).

3.1. Привітання та побажання успішного дня та участі в тренінгу один одному.

3.2. Обговорення виконаної вправи.

Процедура проведення:

1) упродовж однієї хвилини учасник обирає когось за бажанням, вітається з ним та висловлює побажання на сьогодні; той, кого віншували, у свою чергу також обирає когось для побажань; таким чином у вправі задіюються всі учасники тренінгу;

Як правильно вітатися? Вітаючись уранці, необхідно використовувати родовий відмінок – *доброго ранку*, а вдень і ввечері – називний – *добрий день*, *добрий вечір*.

2) під час обговорення виконаної вправи рекомендовано відповісти на такі запитання: «Які ваші відчуття щодо побажань?», «Яких побажань ви очікували?», «Які труднощі виникли у вас під час виконання завдання?».

Рефлексія – 3 хвилини.

Вправа 4. «Експрес-урок на тему «Грамотно спілкуємось українською».

Грамотний – видючий і на все тямущий (Українське прислів'я).

4.1. Індивідуальні відповіді на запитання з метою виявлення найпоширеніших помилок як у приватному спілкуванні, так і в офіційному.

4.2. Обговорення відповідей.

Процедура проведення:

1) за одну хвилину дайте відповідь на запитання: Як правильно сказати: «дозвольте представитися» чи «дозвольте відрекомендуватися»?

Правильна відповідь: обидва вислови є нормативними для української мови.

Чи правильно казати: «говорити по-українськи»?

Правильна відповідь: краще сказати: «говорити по-українському»; найпоширеніший варіант: «говорити українською».

Як правильно «отримувати, одержувати чи здобувати освіту»?

Правильна відповідь: здобувати освіту, а отримують або одержують атестат, диплом.

Як правильно «ВУЗ, ВНЗ, ВИШ»?

Правильна відповідь: правильно сказати ВНЗ – вищий навчальний заклад, ВИШ – вища школа, а от поняття ВУЗ – вищий учбовий заклад – варто уникати.

Як правильно «задавати чи ставити питання»?

Правильна відповідь: питання ставлять, а не задають.

Як правильно «участь беруть чи приймають»?

Правильна відповідь: участь беруть, а приймають у партію, спілку; приймають також пологи.

Як правильно «Лікарський» чи «лікАрський»?

Правильна відповідь: «лікАрський» стосується лікаря та його діяльності, наприклад, лікарський халат, лікарський огляд, лікарська допомога; «лікАрський» стосується ліків та того, що має лікувальні властивості, наприклад, лікарські рослини, лікарський препарат, лікарська діюча речовина.

Як правильно «уживають пігулки після їди чи після їжі?»

Правильна відповідь: ужити пігулку після їди, під час їди та перед їдою. Їда – це процес споживання страви, їжі.

2) виявлення найпоширеніших помилок як у приватному спілкуванні, так і в офіційному.

Рефлексія – 3 хвилини.

Вправа 5. «Експрес-урок на тему «Професійно володіємо медичною термінологією».

Заговори, щоб я тебе побачив (Сократ).

5.1. Індивідуальні відповіді на запитання з метою добору загальноживаних слів, які використовуються в медичній термінології.

5.2. Обговорення відповідей.

Процедура проведення:

1) за дві хвилини доберіть медичні терміни – загальноживані слова побутового призначення, наприклад:

- *назви речей хатнього вжитку:* миска – миска ниркова; таз – таз скелета; чашечка – чашечки нирки; голка – голка гістологічна, ін'єкційна; сито – сито молекулярне; лійка – лійка вушна, гіпоталамуса, решітчаста;

- *назви речей господарського призначення:* мішок – мішок аневризматичний, ендолімфатичний, килевий, слезовий; мішечок – мішечок альвеолярний, волосяний, еліптичний, зубний; сідло – сідло турецьке (заглибина поверхні клиноподібної кістки, де міститься гіпофіз); вузлик – вузлик долонний, лімфатичний; ланцюг – поліпептидний (білок), нуклеотидний (нуклеїнові кислоти); замок – кістковий замок;

- *назви частин будівель і будівельних пристроїв:* поріг – поріг виведення, видимості, відчуття болю; вікно – завитка вуха; ворота – ворота інфекції, ворота органів (легені, лімфатичного вузла, надниркової залози, нирки, печінки);

- *назви вживаних у побуті предметів:* гребінці – гребінці шкіри; кишень – кишень гіпофізарна, пародонтальна; паличка – ботулізму, дифтерії; пояс – пояс плечовий, тазовий; сумка – сумка волосяна, суглобова;

- *назви організмів, наприклад, тварин* – грудна жаба (стенокардія); рослин – ячмінь ока.

2) виявлення найпоширеніших помилок у ділово-му спілкуванні.

Рефлексія – 3 хвилини.

Вправа 6. «Дискусія за правилами».

Дискусія є найважливішою формою інтелектуального спілкування, мета якої – з'ясування істини.

Істина народжується в суперечці (Аристотель).

6.1. Групове обговорення проблеми з метою виявлення комунікативної культури особистості.

6.2. Обговорення виконаної вправи.

Процедура проведення:

1) за 10 хвилин доведіть або спростуйте вислів Люка де Клап'є Вовенарга «Тільки спілкування виліковує від самовпевненості, нерішучості, дурної сором'язливості, тільки вільний та вимушений обмін думками дає можливість вивчати людей, перевіряти

їх, розпізнавати і порівнювати себе з ними – чи не так?»;

2) за дві хвилини обгрунтуйте або спростуйте зміст цитати: «У людській особі, незалежно від фаху, статі і навіть стану здоров'я, співіснують три її виміри: тілесний – тягнеться до корисного або приємного; психічний – реалізується в емоційності; духовний – прагне до істини».

Під час проведення дискусії учасникам важливо дотримуватися трьох основних правил поведінки: 1) для обговорення теми дискусії необхідно підготуватися, щоб викласти свої погляди; 2) учасники повинні уважно слухати інших і чути, про що говорять доповідачі; 3) усім бажано дотримуватися загальних норм поведінки, зокрема не слід перетворювати дискусію на суперечку.

Рефлексія – 3 хвилини.

Вправа 7. «Уміння слухати».

Дуже багато людей уміють говорити присяжні речі, але лише окремі вміють слухати так, як того вимагає сила розуму (Робіндранат Тагор).

7.1. Визначення ступеня вираженості вміння слухати іншу людину.

7.2. Обговорення виконаної вправи.

Процедура проведення:

1) учасникам тренінгу пропонується 10 запитань, на кожне з яких потрібно відповісти «Так» або «Ні». Слід пам'ятати про те, що немає «правильних» або «неправильних» відповідей, оскільки кожен учасник має та висловлює власну думку. Головне – відповідати відверто, це допоможе краще пізнати самих себе.

1. Чи чекаєте ви терпляче, коли інший закінчить говорити і надасть вам можливість висловитися?

2. Чи поспішаєте ви прийняти рішення до того, як зрозумієте суть проблеми?

3. Чи слухаєте ви лише те, що вам подобається?

4. Чи сприяють/заважають вам слухати співрозмовника власні емоції?

5. Чи відволікаєтеся ви, коли співрозмовник викладає свої думки?

6. Чи заважають вам слухати упередження?

7. Чи враховуєте ви той факт, що у вас зі співрозмовником можуть бути різні предмети обговорення?

8. Чи припускаєте ви, що у вас і у вашого співрозмовника може бути різне розуміння значення понять, які ви використовуєте в розмові?

9. Чи уникаєте ви погляду співрозмовника під час спілкування?

10. Чи намагаєтесь ви з'ясувати, що спричинило суперечку?

Інтерпретація результатів:

- 3 бали і нижче – свідчать про низький ступінь вираженості вміння слухати інших, про спрямованість під час спілкування на себе;

- від 6 до 3 балів – свідчать про середній ступінь вираженості вміння слухати співрозмовника;

- 7 балів і вище – свідчать про виражене вміння слухати інших незалежно від особистісної значущості інформації, яку отримуєте від співрозмовника.

Рефлексія – 3 хвилини.

Вправа 8. «Епітети».

Епітет – це слово чи словосполучення, завдяки особливій функції в тексті допомагає слову набутти нового значення або смислового відтінку, підкреслює характерну рису, визначальну якість певного предмета або явища, збагачує мову новим емоційним сенсом, додає до тексту певної мальовничості та насиченості (Онлайн-енциклопедія «Вікіпедія»).

8.1. Індивідуальне виконання творчих завдань.

8.2. Обговорення виконаної вправи.

Процедура проведення:

1) підберіть не менше семи епітетів, які розкривають педагогічні та медико-деонтологічні характеристики медичного працівника, наприклад: професійна досконалість, мобільність, компетентність, обов'язковість, тактовність, здатність до компромісу, особистісне переконання, самоконтроль, терпимість, милосердя, акуратність, інтелігентність, здоровий глузд тощо;

2) підберіть не менше семи епітетів, які розкривають характер людини, її емоційний стан, наприклад: людина добра, самовпевнена, слабка, щира, порядна, дружелюбна, безтурботна, меркантильна, безконфліктна, схвильована, стривожена, радісна тощо.

Рефлексія – 3 хвилини.

Вправа 9. «Відчуй іншого».

Бачити і відчувати – це бути, роздумувати – це жити (Вільям Шекспір).

9.1. Індивідуальне виконання завдань на встановлення контакту, сприймання й розуміння емоційного стану: а) завдання «вираження почуттів за допомогою слів (вербальна комунікація)»; б) завдання «вираження почуттів без слів (невербальна комунікація)»;

9.2. Обговорення виконаної вправи.

Процедура проведення:

1) вербальна комунікація: впродовж двох-трьох хвилин опишіть настрій одного з учасників тренінгу, уявивши його психологічний стан, емоції, настрої, переживання. Учасник, стан якого описували, підтверджує або спростовує означену характеристику;

2) упродовж двох хвилин висловіть свої враження від почутого портрета літературних героїв Івана Нечуй-Левицького «Кайдашева сім'я»:

- Маруся Кайдашиха: «Вже не молода, але й не стара, висока, рівна, з довгастим лицем, з сірими очима, з тонкими губами та блідим лицем»;

- Карпо: «Широкий в плечах, з батьківськими карими гострими очима, з блідуватим лицем. Тонкі пружки його блідого лица з тонкими губами мали в собі щось неласкаве. Гострі темні очі були ніби сердиті»;

- Мотря: «Загоріле рум'яне лице ще виразніше малювалось з чорними тонкими бровами, з темними блискучими, як терен, облитий дощем, очима. В лиці, в очах було розлите щось гостре, палке, гаряче, було видно розум із завзяттям і трохи з злістю»;

- Лаврін: «Молоде довгасте лице було рум'яне. Веселі сині, як небо, очі світилися привітно й ласкаво»;

2) невербальна комунікація: упродовж хвилини виразіть поглядом свої почуття: радість, гнів, добро-

ту, хитрість, лукавство, страх, захоплення. Учасники тренінгу повинні відгадати той чи інший вираз.

Вправа 10. «Рукогискання».

10.1. Підбиття підсумків.

10.2. Висловлення взаємних побажань.

Процедура проведення:

1) упродовж двох хвилин висловіть свої враження, продовживши речення: «На цьому тренінгу я...», «Я вважаю свою участь у тренінгу...», «Я сподіваюся, що на наступному тренінгу...»;

2) подякуйте один одному рукогисканням та висловіть побажання.

Висновки. Комунікативні вміння, зокрема й спілкування, є визначальним у суспільному житті людини та її особистісному розвитку; необхідною складовою та показником професійної компетентності медичного працівника.

Навчальний тренінг – надзвичайно ефективний засіб розвитку комунікативних умінь студентів медичних навчальних закладів, однак дослідження з означеної проблеми можна проводити і з викладачами-початківцями, використовуючи креативні технології.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авраменко О. 100 експрес-уроків української : посіб. / О. Авраменко. – К. : КНИГОЛІАВ, 2016. – 192 с. : іл.

2. Антологія афоризмів / упор. Л. П. Олексієнко. – Д. : «Видавництво Сталкер», 2004. – 704 с.

3. Безпалько О. В. Тренінг як інноваційна форма соціально-педагогічної роботи / О. В. Безпалько // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2004. – № 1. – С. 22–28.

4. Гончаренко Л. А. Тренінг як форма роботи з формування полікультурної освіченості вчителів / Л. А. Гончаренко // Проблеми освіти : наук. зб. ; Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. – К., 2009. – Вип. 59. – 106 с.

5. Когут І. В. Методика формування професійно-педагогічної комунікативної компетентності майбутнього вчителя : дослідно-експериментальна робота / І. В. Когут // Молодий вчений. – 2015. – № 7 (22). – Ч. 2. – С. 53–56.

6. Литвиненко Н. П. Медицина в термінах і визначеннях / Н. П. Литвиненко, Н. В. Місник. – К. : Книга-плюс, 2011. – 304 с.

7. Мешко Г. Психолого-педагогічний тренінг як засіб гармонізації особистості майбутнього вчителя / Г. Мешко, О. Мешко // Освіта регіону : український науковий журнал. – 2013. – № 3. – С. 330–336.

8. Оніщенко О. В. Тренінг як інноваційна методика навчання в системі післядипломної педагогічної освіти / О. В. Оніщенко // Вісник. Педагогічні науки. – 2015. – № 132. – С. 106–109.

9. Сисоєва С. О. Інтерактивні технології навчання дорослих : навчально-методичний посібник / С. О. Сисоєва ; НАПН України, Ін-т педагогічної освіти і освіти дорослих. – К. : ВД «ЕКМО», 2011. – 320 с.

10. Федорчук В. Комунікативна компетентність педагога: соц.-психол. тренінг / В. Федорчук. – К. : Шк. світ, 2007. – 128 с.

Дата надходження до редакції: 29.11.2017 р.